

Mgr inż. arch. Maria Arno
 Politechnika Warszawska
 Wydział Architektury, Pracownia Architektury Sakralnej i Monumentalnej
 Doktorantka III roku

Na kawę do kościoła. Kierunki adaptacji dawnych kościołów w Holandii

Świątynie przez wieki były odzwierciedleniem wartości danego społeczeństwa. Obecnie stają się świadkami historii desakralizacji Europy. Adaptacja obiektów sakralnych jest często koniecznością naszych czasów. Dawne miejsca kultu nie można traktować wyłącznie w kategoriach ekonomicznych i użytkowych, nie patrząc na tożsamość miejsca i dawną funkcję.

słowa klucze: *dziedzictwo sakralne, adaptacja, kościoły, Holandia.*

Wstęp

Architektura sakralna jest odbiciem przemian zachodzących w życiu społecznym i kulturowym danego społeczeństwa. Odgrywa ona również bardzo dużą rolę w życiu człowieka, ponieważ „zaspokajają potrzeby religijne, duchowe i społeczne oraz potrzebę afiliacji”¹. Obiekty sakralne przez wieki były szczytem inżynierii architektonicznej, pokazywały możliwości twórcze architektów, do nowoczesności były odzwierciedleniem myśli technicznej swego czasu, stanowiły centralne miejsca w przestrzeni miasta. Kościoły należą do najstarszych zabytków kultury i „są miejscami, gdzie kształtował się kulturowy rozwój ludzkości, oraz miejscami, w których przez całe stulecia przekazywano i pogłądowo pokazywano wartości współżycia między ludźmi”². Dlatego oprócz wartości historycznej, architektonicznej i etycznej dla Europy, kiedy to na gruncie kultury judeochrześcijańskiej ukształtowana została tradycja religijna współczesnej Europy, mają również wartość kulturową i społeczną.

W wielu europejskich miastach, ze względu na brak wiernych i duże koszty utrzymania, kościoły przekształcane są na obiekty kulturowe, mieszkaniowe lub usługowe. Problem zmiany przestrzeni sakralnej dotyczy całej Europy. W ten sposób obiekty sakralne, które kiedyś były w centrum miasta, zatraciły charakter publiczny, ponieważ wejście do nich zostało ograniczone kupnem biletu. Są one obecnie żywymi świadkami historii desakralizacji Europy i laicyzacji

¹ A.M. Wierzbicka, *Architektura jako narracja znaczeniowa*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2013, s. 10.

² K. Detlef, *Określenie miejsca – ruiny kościołów jako profanacja, którą należy zachować?*, [w:] *Ruiny zabytków sakralnych – ochrona i adaptacja do nowych funkcji*, red. A. Tomaszewski, Gubin 2008, s.13.

społeczeństwa. Lecz nie ma próżni w przestrzeni, ona musi być wypełniana³. Należy się zgodzić z tym, że „jednym z istotnych warunków ochrony zabytków architektury i urbanistyki jest ich adaptacja do współczesnych potrzeb i wymogów życia”⁴. Jak podaje Wesselink, co najmniej jedna piąta 6900 holenderskich budynków kościelnych została przebudowana na funkcje świeckie. Około 25% holenderskich kościołów zbudowanych między 1800 a 1970 rokiem jest obecnie wykorzystywane do celów niereligijnych, w tym jako kompleksy mieszkaniowe, biura i centra kultury⁵.

Temat adaptacji dawnych kościołów jest bardzo skomplikowany i budzi dużo kontrowersji i sprzeciwu, zwłaszcza w społeczeństwie wychowanym na wartościach chrześcijańskich. Temat jest mało znany i nie do końca zbadany w polskiej nauce, zarazem bardzo aktualny.

Zagadnienie było niejednokrotnie poruszane na posiedzeniu Rady Europy⁶, na konferencjach Stolicy Apostolskiej⁷. Należy również zaznaczyć, iż główny dokument prawny Kościoła Kodeks Prawa Kanonicznego nie zabrania przekształcenie kościołów na funkcje świeckie. „Kan. 1222 – § 1. Jeśli jakiś kościół nie nadaje się już w żaden sposób do sprawowania w nim kultu Bożego i nie ma możliwości odrestaurowania go, może być przeznaczony przez biskupa diecezjalnego do użytku świeckiego, ale nie niewłaściwego. § 2. Gdy inne poważne racje doradzają wyłączenie jakiegoś kościoła ze sprawowania w nim kultu Bożego, biskup diecezjalny, wysłuchawszy zdania Rady kapłańskiej, może go przeznaczyć na cele świeckie, ale nie niewłaściwe, za zgodą tych, którzy w stosunku do tego kościoła nabyli słuszne uprawnienia, jeśli dobro dusz nie doznaje z tego żadnej

³ A. Franta, *Kryteria ogólne kwalifikacji poziomu dzieła architektonicznego*. Tom 193 z Monografia/Politechnika Krakowska, Kraków 1995, s. 22-25.

⁴ A. Kadłuczka, *Ochrona zabytków architektury. Tom I. Zarys doktryn i teorii*, Kraków 2000, s. 104.

⁵ H. E. Wesselink, *Een sterke toren in het midden der stad: Verleden, heden en toekomst van bedreigde Nederlandse kerkgebouwen*. [online], rozprawa doktorska, Vrije Universiteit Amsterdam 2018.

⁶ Na jednym z posiedzeń Rady Europy (oryg. The Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE)) w 1989 roku przyjęto Rezolucję 916, której ostatni 11 punkt dotyczy współpracy organów kościelnych z organizacjami świeckimi w celu szukania rozwiązań i podejmowania skutecznych działań w zakresie opuszczonych i zdesakralizowanych świątyń.

⁷ Temat niejednokrotnie poruszany przez Stolicę Apostolską, postanowienia i wytyczne zawarte w następujących publikacjach: *Carta sulla destinazione d'uso degli antichi edifici ecclesiastici/Charte sur l'utilisation des anciens bâtiments ecclésiastiques*, (tłum. Karta użytkowania starożytnych budynków kościelnych) Rzym 1987; *Procedural Guidelines for the Modification of Parishes and the Closure, Relegation and Alienation of Churches*, (tłum. Wytyczne proceduralne dotyczące modyfikacji parafii oraz zamknięcia, wyłączenie i alienacji kościołów) Rzym 2013; *Apostolic Exhortation Evangelii Gaudium of The Holy Father Francis*, No. 27, 2015, (tłum. Adhortacja Apostolska Evangelii Gaudium Ojca Świętego Franciszka, 2015); Konstytucja o Liturgii Świętej z dnia 4 grudnia 1963 r.

szkody”⁸. Określenie „nie niewłaściwe” nie jest jednoznacznie sprecyzowane, dlatego powstają różne projekty adaptacyjne.

W niniejszej pracy zostaną poruszone trzy aspekty związane z przekształceniem dawnych kościołów na funkcje świeckie na przykładzie wybranych realizacji w Holandii.

Zarządzenie nieruchomością

Pierwszym aspektem który zostanie omówiony jest zarządzanie nieruchomością. Zazwyczaj parafia sprzedaje nieruchomość z braku możliwości utrzymania budynku i braku wiernych. Nie jest prawnie regulowane, komu można sprzedać obiekt lub nie. Rzadko się zdarza, kiedy kilka inwestorów jest zainteresowanych kupnem budynku i parafia może wybrać, na co zostanie przekształcony dawny obiekt kościelny.

Pierwszym przykładem jest dawny kościół św. Piotra w Vught⁹, przekształcony na centrum spotkań DePetrus. W 2005 roku rzymskokatolicki kościół przestał pełnić funkcje sakralne. Ze względu na zły stan techniczny planowano rozbiórkę. Wspólnota parafialna, jak również sami mieszkańcy nie mogli się pogodzić z tym, że najpiękniejszy budynek miasta, z którym każdy mieszkaniec Vught ma związek emocjonalny i sentymentalny, zniknie z jego centrum.

W 2006 roku została założona Fundacja Ochrony Kościoła, która rozpoczęła działalność, aby nie dopuścić do rozbiórki świątyni i znaleźć dla obiektu odpowiednią nową funkcję. Ze względu na problemy Finansowe fundacja wraz z mieszkańcami nie mogła zrealizować swojego planu. W 2010 roku parafia Edith Stein, która jest prawnym właścicielem kościoła, nie miała innego wyboru, jak wystąpić o pozwolenie na rozbiórkę. Biskup zajął stanowisko, że budynek kościelny, który nie jest już miejscem sprawowania liturgii, powinien zostać zburzony. Uważał, że budynek kościelny powinien istnieć tylko wtedy, gdy funkcjonuje jako kościół.

Jednak na początku 2011 roku początkowo trzech mieszkańców Vught, a ostatecznie siedmiu utworzyło spółkę non-profit DePetrus BV, by zapobiec rozbiórce najbardziej znaczącego kościoła. Mieszkańcy byli związani sentymentalnie z tym miejscem. Urodzili się w Vught, byli ochrzczeni i dorastali w tym mieście. Dlatego bardzo zależało im, by kościół dalej funkcjonował, by było centrum najważniejszych wydarzeń. Nie chcieli by zamieniono go na budynek komercyjny czy biurowy.

W związku ze stanowiskiem diecezji, mieszkańców i spółki DePetrus BV postanowiono utworzyć taki model zarządzania, który uwzględniłby interesy wszystkich zainteresowanych stron, co pozwoliłoby znaleźć odpowiednie nowe przeznaczenie dla kościoła. Punktem wyjścia było to, że zgodnie ze stanowiskiem

⁸ *Kodeks Prawa Kanonicznego 1983*. Dostępny w Internecie: https://www.katolicki.net/ftp/kodeks_prawa_kanonicznego.pdf [dostęp: 12 marca 2019].

⁹ Zbudowany w latach 1881-1884, przez architekta Karola Webera z Niemiec w stylu neoromańskim z elementami neogotyku. Malowidła malarza Charles’a Gripsa z Vught przedstawiają stacje Drogi Krzyżowej i 15 Tajemnic Różańca. Zamknięty ze względu na zły stan techniczny w 2005 roku.

diecezji, miał on pozostać kościołem. Oznaczało to, że wspólnota kościelna mogłaby wykorzystać część kościoła jako kaplicę. Zarządzanie majątkowe kościołem i gruntem zostało przekazane spółce DePetrus BV. Członkami rady spółki jest siedmiu mieszkańców Vught, którzy i dzierżawią kościół i grunt na okres 50 lat, podczas gdy własność prawna pozostaje w rękach administracji kościelnej. Z kolei działalność spółki jest nadzorowana przez Fundację Ochrony Kościoła św. Piotra (DePetrus)¹⁰.

Taki model zarządzania jest niezwykle interesujący zwłaszcza przy adaptacji dawnych obiektów sakralnych na inne cele niż sakralne. Zaletą tego modelu jest to, że prawny właściciel (administracja kościelna) ma kontrolę nad gruntem i budynkiem. Po upływie 50 lat, jeżeli będzie taka potrzeba, władze kościelne mogą zdecydować i przeznaczyć cały budynek na funkcje liturgiczne. Spółka DePetrus BV może wynajmując część pomieszczeń do celów edukacyjnych, społeczno-kulturalnych lub biurowych, w sposób niesprzeczny ze stanowiskiem administracji kościelnej. Fundacja DePetrus z ramienia spółki DePetrus BV i gminy Vught promuje działalność najemców (między innymi Vughts Museum, sklepu Wereldwinkel sprzedającego produkty Fair Trade z krajów trzeciego świata, instytucje kulturalne MIK i biblioteki). Niewiele jest kościołów, które byłyby zarządzane w taki sposób. Sprawia to, że DePetrus jest zawsze w centrum życia kulturalnego i towarzyskiego, stając się wizytówką Vught.

Ryc. 1. Widok z perspektywy ulicy

Fot. autorki 2019.

¹⁰ Materiał opracowano na podstawie wywiadów z Janem Slegerssem, prezesem Fundacji DePetrus, na stronie Muzeum Vught [aktualizacja: 10 października 2017], [dostęp: 22 sierpnia 2019]. Dostępny w Internecie: <https://www.vughtsmuseum.nl/2017/10/10/van-vught-door-vught-voor-vught/>. Herbestemming. Depetrus, Vught [dostęp: 22.08.2019]. Dostęp w Internecie: <https://www.herbestemming.nu/projecten/depetrus-vught>.

Intencje twórcze architekta

Projekt wnętrz powierzono holenderskiemu architektowi J.D. Hanrath. W dawnym budynku kościoła miały się znaleźć biblioteka, muzeum, sklepik z pamiątkami, czytelnia, kawiarnia, instytucja kulturalna MIK oraz pomieszczenia biurowe. Dlatego architekt postanowił, że poszczególne funkcje nie zostaną osobno wydzielone, lecz będą się przenikały na całej powierzchni wnętrz. Jest to duża otwarta przestrzeń. Daje to możliwość ludziom z łatwością przemieszczać się po całym budynku.

Punktem wyjścia do projektowania wnętrz była chęć stworzenie otwartej przestrzeni, która byłaby wykorzystywana do dużych wydarzeń kulturalnych kilka razy do roku. Regały z książkami są umieszczone na szynach, dzięki czemu można je przesunąć do naw bocznych kościoła. Powstaje duża otwarta przestrzeń, która jest wykorzystywana do dużych wydarzeń kulturalnych kilka razy do roku. Podczas wywiadu dla gazety *Hetklaverblad* architekt wyznaje „(...) dlatego ustawiłem całe wnętrze na właściwe tory. Dotyczy to wszystkich stołów do czytania, szafek, regałów z książkami, a także gablot. Wszystko można łatwo przesunąć na bok. Jest to system wykorzystywany głównie w archiwach, ale został również wykorzystany w DePetrus. Dzięki temu wnętrze jest bardzo dobrze zaaranżowane. Wszystko wykonane jest z pięknych naturalnych materiałów i w spokojnych kolorach, dzięki czemu jest również ponadczasowe”¹¹.

Przez kościół wije się również szlak muzealny, który prowadzi zwiedzających obok wystawy muzeum Vught. Wystawa zawiera artefakty z historii miasta, przedstawione są również smutne wspomnienia z obozu koncentracyjnego Camp Vught. W międzyczasie goście przechodzą przez bibliotekę, a także przez część wypoczynkową, kawiarnię, miejsca do pracy, czytelnię, kąciok zabaw dla dzieci i otwartą scenę w części dawnego prezbiterium.

Historyczne wnętrze pozostaje całkowicie nienaruszone. Najbardziej wyróżniającym się elementem jest antresola, organicznie dodana po obu stronach naw bocznych. Ta konstrukcja nadaje wnętrzu nową jakość, oferuje spektakularne widoki na kościół. Nowoczesna konstrukcja wyróżnia się na tle historycznego wnętrza, nie narusza konstrukcji nośnej budynku i w każdym momencie może być zdemontowana. Na antresoli o powierzchni 500 m² znajdują się dodatkowe pomieszczenia biurowe, sale konferencyjne, które zapewniają dodatkowe środki na utrzymanie dawnej świątyni. Nowe oświetlenie i wyposażenie wnętrz również tworzą nową warstwę czasu.

Na zewnątrz antresola została organicznie przedłużona w postaci dachu nad pawilonem restauracyjnym połączonym z kościołem. Takie rozwiązanie również generuje zysk dla utrzymania obiektu. Takie rozwiązanie tworzy połączenie między wnętrzem a zewnętrzem.

¹¹ Opracowano na podstawie wywiadu dla miejscowej gazety *Het Klaverblad* pt. *Ontwerp met respect voor en een knipoog naar de kerk*. [aktualizacja: 8 listopada 2017]. [dostęp: 9 września 2019]. Dostępny w Internecie: <https://www.hetklaverblad.nl/algemeen/ontwerp-met-respect-voor-en-een-knipoog-naar-de-kerk/>.

Ryc. 2. Widok wewnątrz w kierunku wejścia
fot. autorki 2019.

Ryc. 3. Pawilon restauracyjny
fot. autorki 2019.

Zgodnie ze stanowiskiem zarządu kościelnego w kruchcie kościoła powstała kapliczka NMP, która jest zawsze otwarta dla wiernych, gdzie można się pomodlić i zapalić świeczkę. W kaplicy bocznej przedstawione zostały elementy kultu religijnego dawnego kościoła, w tym zabytkowa chrzcielnica i rzeźba Chrystusa. Również na wystawie w muzeum można obejrzeć stare płyty nagrobkowe i inne cenne eksponaty sakralne.

Ryc. 4. Kaplica NMP
Fot. autorki 2019.

Ryc. 5. Dawna kaplica boczna
Fot. autorki 2019.

Przykład w Vught, a szczególnie sposób zarządzania i projektowanie z szacunkiem do zabytkowej tkanki i funkcji sakralnej obiektu, staje się wzorowym przykładem dla innych parafii, borykających się z tym problemem. Miasto Vught zyskało możliwość wyróżnienia się wśród innych miast, przyciągnięcia inwestorów i turystów, co dobrze wpływa na gospodarkę miasta w czasach kapitalizmu i globalizacji.

Relacje Konserwator a Kościół

W większości przekształcane obiekty są wpisane do rejestru zabytków, nad którymi pieczę sprawuje konserwator, który pilnuje, by obiekt pozostał w stanie niezmiennym i wystroju wnętrza. Wpisanie obiektu na listę zabytków daje możliwość zachowania bryły w niezmiennym stanie. W Polsce głównym dokumentem prawnym w zakresie ochrony zabytków jest Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w której jest określony „przedmiot, zakres i formy ochrony zabytków oraz opieki nad nimi, zasady tworzenia krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz

finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach, a także organizację organów ochrony zabytków¹². Lecz często dochodzi do konflikt pomiędzy konserwatorem zabytków a kościołem, gdyż postanowienia konserwatorskie są sprzeczne z Kodeksem Prawa Kanonicznego Kościoła Katolickiego.

Takim przykładem jest dawny kościół św. Willibrorda¹³ w Hooge Zwaluwe. Obecnie przekształcony na restaurację Onze Kerk.

Kościół przestał pełnić swoją funkcję 10 listopada 2013 roku. Ze względu na małą liczbę wiernych oraz brak możliwości dalszego utrzymania kościoła, decyzją biskupa świątynia została zamknięta, a w styczniu 2014 roku sprzedana lokalnej przedsiębiorczej parze Willem Simonis i Dieuwke Stellinga z Helkant.

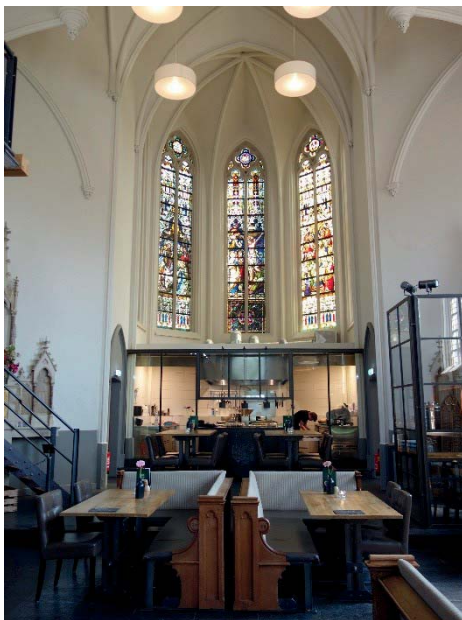
Mieszkańcy wsi Willem i Dieuwke z szacunkiem i pełnym zaangażowaniem podjęli prace przy odnowieniu i adaptacji świątyni, by powstała w nim restauracja Onze Kerk, w tłumaczeniu z języka niderlandzkiego oznacza „Nasz Kościół”. „Dla nas była to fantastyczna okazja, aby nadać kościołowi nową funkcję, w postaci Restauracji Onze Kerk. Aby zapłacić za utrzymanie, nie można uniknąć funkcji komercyjnej. Najważniejsze, że kościół jest zachowany dla wioski i dostępny dla każdego jej mieszkańca” – powiedział Willem Simonis podczas wywiadu dla miejscowej gazety BN De Stem¹⁴. Od samego początku mieli sen, marzenie, aby przekształcić to piękne historyczne miejsce w ciepłą i autentyczną restaurację Brabancji. Również po to, by kościół znów stał się tętniącym życiem sercem wioski, gdzie wszyscy są mile widziani i gdzie każdy może znaleźć dla siebie miejsce.

Świątynia została zdesakralizowana w 2013 roku. Po czym relikwie znajdujące się w kościele zabrano, a pudełko zostało w kaplicy, w której jest eksponowane. Biskup chciał usunąć wszystkie elementy i konotacje sakralne, lecz ze względu na fakt, mamy do czynienia z zabytkiem, konserwator nakazał zostawić wewnątrz niezmienione (pozostało liturgiczne wyposażenie wewnątrz, w tym ołtarze, ambona, konfesjonał). Ławki przerobiono na restauracyjne. Ołtarz z 1978 roku został przesunięty w głąb dawnego prezbiterium i służy jako stół kuchenny. W prezbiterium za ołtarzem znajduje się otwarta kuchnia, na którą spoglądają trzy historyczne witraże. Autentyczne detale zostały zachowane w dużym stopniu.

¹² Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. Dostęp w Internecie: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20031621568/U/D20031568Lj.pdf>

¹³ Zbudowany w 1865 roku przez nieznanego architekta w stylu wczesnego neogotyku. Więź dobudowano później w latach 1919-1920. Zamknięty ze względu na brak wiernych w październiku 2013 roku. Sprzedano lokalnej parze przedsiębiorczej w styczniu 2014 roku.

¹⁴ Opracowano na podstawie wywiadu dla miejscowej gazety BN De Stem pt. „Pieter van Vollenhovenprijs voor Restaurant Onze Kerk in Hooge Zwaluwe”. [aktualizacja: 18 listopada 2019]. [dostęp: 30 listopada 2019]. Dostęp w Internecie: <https://www.bndestem.nl/oosterhout/pieter-van-vollenhovenprijs-voor-restaurant-onze-kerk-in-hooge-zwaluwe~ab7d431b/>.

Ryc. 6. Dawne prezbiterium, a obecnie kuchnia restauracyjna
Fot. autorki 2019.

Ryc. 7. Dawny ołtarz boczny, a obecnie miejsce na przechowywanie sztuców
Fot. autorki 2019.

Wyżej wymienione fakty adaptacji wnętrz skłaniają do refleksji: czy przy zachowaniu wystroju wnętrz dawnego kościoła i wprowadzeniu nowej funkcji komercyjnej nie dochodzi do profanacji miejsca szczególnie religijnego?. Mimo dobrej myśli i chęci właścicieli zachowania obiektu dla wsi, by stał się ogólnodostępnym, zapomniano, że było to miejsce święte. Zgodnie z KPK Kan. 1238 § 2. Przez przeznaczenie kościoła lub innego miejsca świętego do celów świeckich, ołtarze tak stałe, jak i przenośne nie tracą poświęcenia lub błogosławieństwa. Kanon 1239 § 1. wskazuje, że ołtarz, zarówno stały, jak i przenośny, winien być zarezerwowany tylko do kultu Bożego, z całkowitym wyłączeniem użytku świeckiego. Z tych zapisów wynika, że jeżeli ołtarz stały pozostaje, to winien być przeznaczony wyłącznie do kultu Bożego. Co jest sprzeczne z przeznaczeniem ołtarza jako stołu kuchennego.

Dokument¹⁵ wydany przez Stolicę Apostolską w październiku 2018 roku zwraca uwagę na meble i inne wyposażenia podczas adaptacji na cele świeckie. Stwierdza, że powinny być przeniesione do innego kościoła albo przechowywane w muzeum. Nie dotyczy to ołtarzy, które nigdy nie tracą swojego przeznaczenia i konsekracji. Jeżeli nie mogą być przeniesione do innego kościoła, winny być zniszczone. W tej

¹⁵ Decommissioning and Ecclesial Reuse of Churches. Wytyczne przedstawione na konferencji "Does God dwell here anymore", Rzym, Włochy, Pontifical Gregorian University, Listopad 29-30 2018. [dostęp: 30 marca 2019]. Dostępny w Internecie: https://silasgroep.nl/wp-content/uploads/2019/01/Guidelines_Decommission-december-2018.pdf.

sytuacji warto się zastanowić, czy konserwator zabytków ma prawo narzucać pozostawienie elementów wyposażenia wewnątrz, szczególnie ołtarza, w kościele, który nie pełni swojej funkcji, co jest sprzeczne z KPK i postanowieniami Stolicy Apostolskiej. Obecnie codziennie dokonuje się profanacji.

Podsumowanie

Adaptacja obiektów sakralnych jest często koniecznością naszych czasów. Mimo iż podstawową cechą architektury, różniącą ją od innych dyscyplin twórczych, jest jej użyteczność. Dawnych miejsc sakralnych nie można traktować wyłącznie w kategoriach ekonomicznych i użytkowych, nie patrząc na tożsamość miejsca i dawną funkcję sakralną. Architektura ma nie tylko znaczenie użytkowe, lecz jest odzwierciedleniem społeczeństwa, grupy kulturowej danego czasu. Więc architekturę, zwłaszcza sakralną, należy traktować nie tylko jako formę, funkcję i konstrukcję, lecz jako opowiadanie o pewnym zdarzeniu. Ważne jest zachowanie tożsamości miejsca. Jak zaznacza Konrad Kucza-Kuczyński, profesor Politechniki Warszawskiej: „architekci powinni szanować w swej twórczości wartości zastane, dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe i dbać o ich zachowanie i rozwój”¹⁶.

Przy analizie adaptacji dawnych obiektów sakralnych należy brać pod uwagę również znaczenie kontekstu kulturowego i społecznego, intencje twórcze i zamierzenia projektantów podczas konwersji oraz w jaki sposób cel ten jest osiąganym.

Bibliografia

- Adhortacja Apostolska Evangelii Gaudium Ojca Świętego Franciszka do biskupów, prezbiterów i diakonów, do osób konsekrowanych, do wiernych świeckich o głoszeniu Ewangelii we współczesnym świecie*, nr 27, Rzym 2015.
- Detlef K., *Określenie miejsca – ruiny kościołów jako profanacja, którą należy zachować?*, [w:] *Ruiny zabytków sakralnych – ochrona i adaptacja do nowych funkcji*, red. A. Tomaszewski, Gubin 2008.
- Franta A., *Kryteria ogólne kwalifikacji poziomu dzieła architektonicznego*. Tom 193 serii Monografia – Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki. Architektura, Kraków 1995.
- Kadłuczka A., *Ochrona zabytków architektury*, Tom I, *Zarys doktryny i teorii*, Kraków 2000.
- Kodeks Prawa Kanonicznego 1983*. Dostępny w Internecie: https://www.katolicki.net/ftp/kodeks_prawa_kanonicznego.pdf, [dostęp: 12 marca 2019].
- Kodeks Etyki Zawodowej Architektów*, Załącznik do Uchwały 4, Walnego Zjazdu Delegatów SARP podjętej w dniu 10 grudnia 2006 r. Dostępny w Internecie: http://www.izbaarchitektow.pl/pliki/zasady_etyki.pdf
- Konstytucja o Liturgii Świętej z dnia 4 grudnia 1963 r.* Dostępny w Internecie: <http://www.parafrakleosin.pl/download/konstytucja.pdf>

¹⁶ K. Kucza-Kuczyński, *Zawód-architekt: O etyce zawodowej i moralności architektury*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2015, s. 156.

- Kucza-Kuczyński K., *Zawód-architekt: O etyce zawodowej i moralności architektury*, Warszawa 2015.
- Wesselink H.E., *Een sterke toren in het midden der stad: Verleden, heden en toekomst van bedreigde Nederlandse kerkgebouwen* [online] rozprawa doktorska, Vrije Universiteit Amsterdam 2018. Dostęp w Internecie: <https://research.vu.nl/en/publications/een-sterke-toren-in-het-midden-der-stad-verleden-heden-en-toekomst> [dostęp: 30 listopada 2019].
- Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z dnia 23 lipca 2003 r. Dostęp w Internecie: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp?WIDU=20031621568/U/D20031568Lj.pdf>
- Wierzbicka A.M., *Architektura jako narracja znaczeniowa*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2013.

Źródła internetowe

- BN De Stem pt. “Pieter van Vollenhovenprijs voor Restaurant Onze Kerk in Hooge Zwaluwe”. Dostęp w Internecie: <https://www.bndestem.nl/oosterhout/pieter-van-vollenhovenprijs-voor-restaurant-onze-kerk-in-hooge-zwaluwe~ab7d431b/> [aktualizacja: 18 listopada 2019], [dostęp: 30 listopada 2019].
- Carta sulla destinazione d’uso degli antichi edifici ecclesiastici / Charte sur l’utilisation des anciens bâtiments ecclésiastiques*, Central Pontifical Commission for Sacred Art in Italy, z dnia 26 października, Rzym 1987.
- Decommissioning and Ecclesial Reuse of Churches*. Wytyczne przedstawione na konferencji “Does God dwell here anymore”, Rzym, Włochy, Pontifical Gregorian University, Listopad 29-30 2018. Dostępny w Internecie: https://silasgroep.nl/wp-content/uploads/2019/01/Guidelines_Decommission-december-2018.pdf, [dostęp: 30 marca 2019].
- Herbestemming. Depetrus, Vught. Dostęp w Internecie: <https://www.herbestemming.nu/projecten/depetrus-vught>, [dostęp: 22.08.2019].
- Het Klaverblad pt. “Ontwerp met respect voor en een knipoog naar de kerk”. Dostępny w Internecie: <https://www.hetklaverblad.nl/algemeen/ontwerp-met-respect-voor-en-een-knipoog-naar-de-kerk/> [aktualizacja: 8 listopada 2017]. [dostęp: 9 września 2019].
- Procedural Guidelines for the Modification of Parishes and the Closure, Relegation and Alienation of Churches*, Congregation for Clergy, Rzym 2013.
- Resolution 916, The Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE), 1989. Dostęp w Internecie: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16327&lang=en>, [dostęp: 30 marca 2019].

For coffee to the church.

Trends to adapt former churches in the Netherlands

Churches have been a reflection of the values of a given society for centuries. But now they are witnesses of the history of Europe's desacralisation. Reuse of religious buildings is often a necessity. One should mention that former places of worship cannot be treated only in economic and functional terms, without looking at the identity of the place and its former function.

keywords: *religious heritage, adaptation, churches, the Netherlands.*

Recenzował dr hab. inż. arch. Jan Kurek